

Військові нагороди доби Директорії УНР

Віктор КАРПОВ, кандидат історичних наук, полковник, начальник Центрального музею Збройних Сил України

Під час визвольних змагань в Україні відбулося чимало видатних військових подій, захисники державної незалежності виявили багато прикладів героїзму й відваги. Але майже не існувало ніяких нагород і привілеїв, які достойно відзначили б подвиги борців за самостійну Україну. Для них найкращою та найбільшою нагородою могла бути тільки незалежна та соборна вільна Україна. Однак не можна стверджувати, що зовсім не було власне самих нагород.

На основі вивчення історії розроблення і впровадження одностроїв Української армії за доби Визвольних змагань у цій роботі можна виділити три етапи процесу опрацювання та вироблення державної та військової символіки. Перший - період Центральної Ради з 20 листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. У цей час зміни у військовій формі були незначні. Проте заслуга першої української влади полягала в тому, що вона зробила дуже важливий і відповідальний крок до створення однострою власної української за характером армії. Оцінюючи зроблене на цьому етапі, треба не випускати з уваги складну тогочасну військово-політичну й економічну ситуацію, стан країни, а також те, що армія створювалась на міліційній основі.

На другому етапі - в період Гетьманату П.Скоропадського з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. було виконано основну роботу щодо створення однострою для Української армії, зокрема встановлено українську кокарду, погони, почалося розроблення польової форми, запроваджено спеціальну форму для корпусів, дивізій Української армії, а також штабу і конвою гетьмана.

Період Директорії (кінець 1918 - 1920 рр.) - це третій, останній етап. Тоді військова форма Української армії зазнала значних змін: на нові замінені знаки розрізнення, встановлені за Гетьманату, закінчено розроблення похідної форми і уодноманітнення її до загального військового зразка тощо. Водночас

систематизовано ранги Української армії, знайдено українські відповідники до військових звань.¹ Також особливістю цього періоду є опрацювання військових нагород.

В Українській армії практикувалося відзначення військових частин за досягнуті успіхи у виконанні бойових завдань. Це могло бути оголошення в наказі подяки, щирої подяки або зарахування довічно до складу армії, як це сталося з Хмельницьким, Дорошенківським, імені Наливайка і Першим Республіканським полками, котрі були навечно зараховані до складу Запорізької бригади.

Подяками відзначалися такі військові частини, як Кіш Слобідської України під керівництвом С. Петлюри, загін генерала Присовського, частини Сарненської і Житомирської груп військ УНР.

Окрім подяк, частини в деяких випадках нагороджувалися різними відзнаками. Гетьман П. Скоропадський у листопаді 1918 року оголосив 2-му Запорізькому пішому полку подяку за мужність у захисті кордонів Української держави і разом з тим ввів почесну полкову відзнаку. Командирові полку отаманові Болбочану було присвоєно звання полковника. Такий вид заохочення як присвоєння звання рангом вище не раз зустрічається в історії армії УНР.² Свої відзнаки мали 3-тя Залізна стрілецька дивізія, 6-та стрілецька дивізія, Спільна Юнацька Школа, Інструкторська Школа Старшин Армії УНР.

Важливість створення державної нагородної системи розуміли і керівники Директорії. 24 січня 1919 року «іменем Української Народної Республіки» вони затвердили ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про утворення відзнак «Республіка» та «Слава Україні».³ Фактично це були перші офіційні державні нагороди України. Вони встановлювались на пам'ять боротьби з гетьманським урядом Скоропадського. Право носити ці «зовнішні відзнаки» надавалося всім, «хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі».

Відзнака «Республіка» була двох ступенів, і нею мали нагороджуватися ті громадяни України, «котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, так

і за весь час відродження УНР». Ця відзнака являла собою хрест, нижня частина якого була довша за інші. Через середину хреста з боків пропускалися навхрест дві шаблі з білого металу. Стрічка для надівання хреста була наполовину жовтою, наполовину блакитною.

Відзнака «Слава України», також двох ступенів, встановлювалася для старшин та козаків, які виявили лицарство в бою.

Закон Директорії відрізняється від Постанови Ради Міністрів УНР, яка 10 січня 1919 року ухвалила встановити відзнаку «Слава України» для «тих старшин і козаків, котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України не тільки в останній боротьбі, а і за весь час відродження УНР», а відзнаку «Республіка» - «всім старшинам і козакам, котрі виявили своє лицарство в бою».

Розробка українських військових нагород тривала. У квітні 1919 року на розгляд були представлені проекти медалей «Січ», «Запорізька Січ», «Запоріжжя», «Вільна Україна», «Воля», «Воля і Слава», «Переможець», «Святого Архистратига Михайла» чотирьох ступенів. Нагороджувати ними передбачалося за «відмінні військові вчинки», а саме: «хто з вояків муштрової частини відзначився блискавичним і сміливим виконанням свого обов'язку в бою в обставинах виключної ваги; ...хто з вояків, виконуючи необхідні для успіху бою допоміжні обов'язки по провадженню гарматного, кулеметного чи рушничного вогню або для підтримання зв'язку між частинами військ, виявить при виконанні цих обов'язків видатну саможертвеність».

У червні того ж року вищезазначені проекти медалей замінялися проектом однієї бойової медалі «Відвага». Вона встановлювалася для нагородження вояків усіх рангів за виявлені ними у воєнний час вчинки хоробрості й мужності. Медаллю «Відвага» могли нагороджуватись і невійськові особи «які, беручи участь в боях з ворогом, виявлять свою надзвичайну мужність і хоробрість».

Головним мотивом встановлення бойових медалей було те, що не всі з тих, хто вчинив видатний військовий подвиг, відповідав артикулам статуту

відзнаки «Республіка». З огляду на це в липні 1919 року був запропонований проект бойової медалі «Республіка» чотирьох ступенів.

В основу розробки ескізу медалі була закладена ідея поступового переходу від восьмигранного «багатокутника», що відповідало четвертому ступеню, до хреста з широкими кінцями - відповідно першому ступеню. Перший і другий ступені медалі пропонувалося виготовляти із заліза, покритого нікелем, а інші - з бронзи. В середині хреста містився вінок із лаврових листків, перев'язаний в чотирьох протилежних кінцях стрічками навхрест. У центрі вінка містився герб УНР, а навколо вінка напис: «Хороброму лицареві рідного краю».⁴

За словами колишнього військового міністра генерала Петрова, «бойові українські хрести» були затверджені і замовлені для виготовлення в Німеччині. Малюнки хрестів за повідомленням начальника Наказового відділу Військового Міністерства підполковника Нестеренка були надруковані 10 листопада 1919 року в журналі «Прапор України». Стан громадянської війни в Україні не дав змоги виготовити і на практиці здійснити нагородження цими бойовими відзнаками.

Водночас із встановленням відзнак «Слава України» і «Республіка» постановою Ради Міністрів від 10 січня 1919 року заборонялося носити на території Української Народної Республіки «як орденські, так і інші зовнішні відзнаки колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського Хреста та Георгіївської зброї».

Пізніше, 1920 року було розроблено положення, за яким військовослужбовцям не дозволялося носити відзнаки, хрести і дукачі колишньої російської та австрійської держав, окрім: «1) російського війська старшинського (офіцерського - авт.) Георгіївського хреста, Георгіївської зброї і козачих Георгіївських дукачів і Георгіївського хреста.

2) Колишнього Австрійського війська - мають право носити козачі дукачі за хоробрість і старшинський військовий хрест».

Також дозволялося носити наукові відзнаки вищих шкіл колишньої

австрійської і російської держав.

Через деякий час Рада Народних Міністрів УНР знову повернулася до проблеми нагород і ухвалила постанову про встановлення зразків ордена «Визволення», яким мали нагороджувати за велику хоробрість і бойові заслуги, та ордена «Залізного Хреста» за похід і бої з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року.

У жовтні 1920 року Військовий Міністр Генерального штабу генерал-поручник Галкін подав на затвердження Головному Отаманові військ УНР С. Петлюрі проекти трьох статутів орденів: «Залізного Хреста», «Визволення» і «Республіка». 19 жовтня С.Петлюра тимчасово, до вирішення цього питання законодавчим шляхом, затвердив статuti орденів «Залізного Хреста» і «Визволення».

У наказі по Головній Команді військ УНР ч. 083 від 19 жовтня 1920 року зазначалося: «Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої Держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та невтомною працею принесли визначну користь для Держави».

Для здійснення цього завдання в Українській Республіканській Армії встановлювалися ордени «Визволення» і «Залізний Хрест». У наказі визначалося старшинство цих орденів. Першим за значенням ставився орден «Визволення» першого ступеня, за ним - другого ступеня і вже потім орден «Залізного Хреста». Ордени й відзнаки «чужеземних народів» пропонувалося носити нижче українських за порядком їх отримання. Ескізи ордена «Залізний Хрест» і ордена «Визволення» другого ступеня виконав старший діловод Головного інтендантського управління армії УНР Северин Красноперів⁵ 4 вересня 1920 року, а 15 вересня 1920 року ним був виконаний малюнок ордена «Визволення» першого ступеня.

Для розробки статуту ордена «Визволення» був використаний статут незатвердженої бойової медалі «Св. Архистратига Михайла». Орден

встановлювався на спогад проголошення III Універсалу - 20 листопада 1917 року.

Орден «Визволення» мав два ступені. Перший ступінь складався з хреста, який носиться на шиї, та бойової відзнаки на зброї. Другий ступінь складався з хреста, що носиться на грудях, та бойової відзнаки на зброї. Пізніше С Петлюра пропонував встановити третій і четвертий ступені цього ордена.⁶

На той час нагородження проводилося тільки орденом «Залізного Хреста», оскільки орден «Визволення» не виготовлявся за браком грошей.

Орден «Залізного Хреста» встановлювався з метою "збереження у пам'яті нащадків згадки про славетний бойовий похід Української армії в тил ворога. Орден був для всіх однаковий, за винятком жінок. Вони отримували жетон - такий же хрест, але зменшений утричі, який носився в розетці жовто-блакитного кольору. За значенням жетон прирівнювався до ордена.

Цей орден - чотириконечний простий хрест, виготовлений із «чорно-вороної» сталі з рівними кінцями й вузькими окрайками з жовтого металу. В центрі хреста містилася чотирикутна золота зоря, в середині якої на блакитному полі був герб «старинний український золотий». На зворотному боці хреста вигравіруваний напис: «6.XII.19. За Волю України. 6.V.20.».

Прийнято рахувати, що ескіз ордена «Залізний Хрест», розроблений 17 травня 1920 року. Утім ідея заснувати таку відзнаку виникла, мабуть, значно раніше. У фондах Національної бібліотеки у Варшаві дослідники виявили проект ордена «Залізного Хреста св. Андрія за похід і бої 6 грудня 1919 р.». На їх думку, ескізний проект та статут нагороди складено в штабі Дієвої Армії УНР, очевидно, наприкінці Зимового походу (квітень – травень) та направлено на розгляд та затвердження Військового міністерства УНР. Поза як статуту обох орденів подібні можна зробити висновок, що цей проект став основою для опрацювання офіційно прийнятої нагороди.⁷

Нагородження орденом відбувалося за ухвалою Ради Залізного Хреста. Для старшин це була Армійська Рада, для козаків - Дивізійна Рада. Список нагороджених подавався на затвердження Головному Отаманові й

оголошувався в наказі по війську. С Петлюра був нагороджений цим орденом за ухвалою Великої Ради ордена «Залізного Хреста». Цю нагороду йому вручили три обрані таємним голосуванням члени Великої Ради генерал-хорунжий Вовк, полковник Павловський і хорунжий Сошальський.

На засіданні Великої Ради ордена «Залізного Хреста», яке відбулося 13 листопада 1922 року в таборі поблизу міста Калиша, було прийняте рішення про зміну статуту ордена та приведення його вигляду відповідно до першого задуму. Також було запропоновано додатково ввести знак ордена «Залізний Хрест» для сестер-жалібниць і панотців.

Ще однією відзнакою, яка побачила світ, був знак «Хрест 3-ї Залізної стрілецької дивізії». 31 травня 1922 року рішенням С.Петлюри він поновлювався у військах як знак «Хрест Залізного Стрільця». Його встановлення мало за мету відзначити учасників походів 3-ї Залізної Стрілецької дивізії як славних лицарів Армії у боротьбі за незалежність України. Днем свята Хреста вважається день бойового хрещення Залізної стрілецької дивізії - 1 червня 1919 року.⁸

Невід'ємною частиною нагородної системи Української армії є також введення 16 жовтня 1920 року «Положення про підвищення в рангах старшин та козаків армії УНР». Це було зроблено «в нагороду за невпинну боротьбу з ворогами України».

Введення в дію «Положення про підвищення рангів» - це останній акт Української держави щодо створення нагородної системи. Складні історичні обставини і умови діяльності не дали змоги завершити роботу для налагодження механізму функціонування цієї системи.

Зважаючи на те, що армія разом з урядом УНР покинула терени України 21 листопада 1920 року, можна сказати, що і останнє рішення про введення відзнак і рангів, як і ті, що були прийняті раніше, було продиктоване прагненням віддати належне бойовому подвигу вояків, які в надзвичайно тяжких умовах відстоювали право українського народу на незалежність.

Свого подальшого розвитку нагородна система, встановлена за часів

Української Народної Республіки, набула за межами України, в еміграції. Нагороду УНР Хрест Симона Петлюри встановила 22 травня 1933 року Головна команда військ і флоти УНР. Наказ про це підписав Головний отаман і Президент УНР в екзилі Андрій Левицький.⁹ Нагородження цією відзнакою розпочалося 1936 року.

В основу форми Хреста покладено трохи спрощений варіант знака нездійсненого ордена УНР «Визволення». Знак Хреста Симона Петлюри – це чотирираменний хрест чорного кольору з видовженим нижнім раменом, усі рамена мають розширення від середини кінців. На нижнє рамено накладено білий меч вістрям угору, над ним, на верхньому рамені – білий Тризуб. На звороті викорбовано номер знака.

У цьому ж році робиться спроба встановити орден Лицаря Другого Зимового походу 26 жовтня по 6 грудня 1921 року, який закінчився трагедією у селищі Базар Житомирської області. Він був випущений у малій кількості 1-го та 2-го класу.

У 1929 році встановлений Хрест Директорії до 10-ліття з'єднання українських земель в єдиній державі, що було проголошено Універсалом 1919 року. Відзнака являє собою рівнораменний хрест з пружками жовтого кольору у центрі якого покладено Тризуб, а по лівому і правому раменах роки «1919» та «1929». На верхньому рамені число «22». На нижньому римська цифра «I», що символізує дату воз'єднання земель.

Воєнний Хрест УНР встановлений 8 березня 1958 року до 40-ї річниці відродження українських збройних сил Президією Національної Ради та надаваний Президентом УНР в екзилі іменем УНР за підписом міністра Військових Справ генерал-полковника Андрія Вовка для всіх учасників Визвольних Змагань. Хрест надавався з правом спадкоємності. Автором проекту хреста став відомий знавець української військової символіки полковник Микола Битинський.

За часів Радянського Союзу про нагороди Української Народної Республіки абсолютно нічого не було відомо. Із проголошенням незалежності

України така інформація у вигляді публікацій набула широкого поширення і стала для фахівців основою до опрацювання принципів та основ побудови сучасної системи військових відзначень.

¹ Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. К.: Либідь, 2007, с.54

² Карпов В. Військові відзнаки УНР // Військо України, № 7-8, 1996, с.36

³ Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М., Курас І., Куценко В., Яковлева Л. Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – К.: «Українознавство», фірма «ARC-Ukraine», 1996. – Т.1, с.61

⁴ ЦДАВО України. – ф. 1075. – оп. 2. – спр.3. – с.2 (зв).

⁵ Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М., Курас І., Куценко В., Яковлева Л. Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – К.: «Українознавство», фірма «ARC-Ukraine», 1996. – Т.1, с.74

⁶ Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Табачник Д., Бузало В., Воронін В. та ін. – Кн.1 – К.: Либідь, 2004. – с.73.

⁷ Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія (вступне слово, публікація документа і примітки Андрія Руккаса) // Військово-історичний альманах. – 2008. – ч.1(16). – с.155

⁸ Семотюк Я. Українські військові нагороди. Друге доповнене видання. Торонто. – 2004. – Канада, с.17.

⁹ Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри // Військово-історичний альманах. – 2003. – ч.1(6). – с.124.